

**УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНІВ
ТА ПОЛКОВНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.**

У статті окреслено законодавче поле діяльності ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, цех, універсал.

Після Української національної революції середини XVII ст. гетьманська адміністрація заохочувала розвиток ремесел, надаючи дозволи на утворення цехів та застерігаючи права і привілеї вже існуючих корпорацій. Члени цих корпорацій у ранньомодерному суспільстві дотримувались активної позиції щодо владних інституцій, «перебували у динамічній суспільній боротьбі, але не стільки для здобуття матеріальних благ, скільки для підтримки свого соціального статусу і пошуку незалежного і почесного місця на соціальній драбині» [1, VII]. Професійна і корпоративна організація ремісників засвідчувала певний рівень розвитку міст, товарно-грошових відносин, ремісничого виробництва. Після приєднання Української козацької держави до Московського царства російський уряд визнав за цехами їхні права та привілеї, що підкріплювалось відповідними актами.

Г. Швидько у своїх дослідженнях виокремила кілька груп документів з історії цехів Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., звертаючи особливу увагу на гетьманські універсали [2]. Їх дослідниця поділяє на ті, «які надають які-небудь права та привілеї і мають разову або довготривалу дію; розпорядження, які вимагають від урядовців виконання певної роботи; такі, що дозволяють або забороняють певні дії; універсали-повідомлення» [2, 43]. Найкраще збереглися оборонні універсали, що пояснюються наявністю численних копій, які робилися відразу після отримання оригіналу. За обсягом універсали поділялись на стислі, в яких визначались загальні положення, та обширні, котрі детально прописували та характеризували надані права та привілеї. Окрему групу становили гетьманські універсали, які забороняли використовувати ремісників для виконання робіт на користь полкової і сотенної старшини [2, 42-46].

Оригінали й копії документів, пов'язаних з цеховим устроєм на території Північного Лівобережжя, сконцентровані в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). Протягом другої половини XIX – початку XX ст. частина законодавчих і публічно-правових актів була запроваджена до наукового обігу завдяки зусиллям М. Білозерського, О. Лазаревського, О. Кістяківського [ІР РБУВ, ф. I,

спр. 45039; ф. II, спр. 22907; ф. 204, спр. 37-38].

У ІР НБУВ зберігається добірка копій «Цеховых грамот и универсалов с начала XVII в.», упорядкована О. Кістяківським, які регламентували питання цехового життя у містах Лівобережної України, зокрема в Чернігові. Рукописні копії універсалів полковників підтверджували права корпорацій та вирішували суперечності між цехами та можновладцями [ІР РБУВ, ф. I, спр. 45039].

У середині XIX ст. М. Білозерський систематизував відомості з історії чернігівських цехів, про що свідчать зроблені ним записи. Він власноруч виготовив копії 32 актів, наданих ремісничим цехам Чернігова. Це найбільший комплекс документів, які містили розпорядження щодо організації й регулювання цехового життя міста, зобов'язання по відношенню до церкви, способи вирішення конфліктів з партачами. Частина оборонних універсалів була надана місцевими полковниками, які, шануючи традиції і враховуючи прохання ремісників, підтверджували, зокрема, привілейоване становище музичного цеху. Декілька документів було видано очільниками Чернігівського магістрату, які не лише узаконювали діяльність об'єднань, але й наголошували на повинностях ремісників [ІР РБУВ, ф. II, спр. 22907; ф. 204, спр. 37-38].

Комплекс копій законодавчих актів, наданих Ніжинському музичному цеху у XVII – на початку XVIII ст., зосереджений у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки, складається з 10 оборонних універсалів гетьманів та полковників, які мали на меті організаційне оформлення музичного цеху, закріплювали його права та привілеї, регулювали взаємовідносини між ремісниками і магістратом. Це один з найбільших збережених до нашого часу комплексів документів, який стосується конкретного цеху. Він дає змогу простежити його історію та еволюцію взаємовідносин між музикантами і можновладцями Ніжина, починаючи з середини XVII ст. [Науково-дослідний відділ рукопису Російської державної бібліотеки, ф. 159, спр. 2588].

Значна частина законодавчих актів з історії ремісничих цехів Лівобережної України, зібрана свого часу О. Лазаревським, була опублікована [3; 4; 5]. Широке коло питань законодавчого оформлення та внутрішнього устрою корпорацій Північного Лівобережжя дозволяють висвітлити універсали, опубліковані в «Обзрении Румянцева описи» [4]. У 1901 р. О. Лазаревський опублікував 7 актів середини XVII ст., які становлять значний інтерес у контексті вивчення цехового ремесла регіону [5, 9-25; 6, 13].

Наприкінці XX ст. було започатковане видання корпусу універсалів другої половини XVII – XVIII ст. У цих збірниках розміщено низку актів гетьманів і полковників, наданих ремісничим цехам Північного Лівобережжя [7; 8; 9; 10; 11], які регламентували засадничі положення діяльності об'єднань ремісників та здебільшого підтверджували раніше надані права

та привілеї (конфірмаційні й оборонні універсали).

Універсали гетьманів та полковників мають достатній рівень інформативності й дозволяють проаналізувати процес виникнення та розвитку цехів у містах і містечках Північного Лівобережжя. Ці документи дають змогу визначити тенденції розвитку цехового виробництва, з'ясувати форми боротьби з позацеховими ремісниками та специфіку взаємовідносин корпорацій з місцевою адміністрацією та козацькою старшиною. У комплексі з іншими документальними джерелами універсали дозволяють відобразити панораму розвитку цехового ремесла Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.

Для юридичного затвердження ремісничого об'єднання на території Північного Лівобережжя достатньо було отримати «фундушний лист» або універсал гетьмана чи представника місцевої влади. Законодавчі акти для заснування цеху видавали гетьмани, полковники, а у деяких випадках – сотники і війти [12, 269]. Універсали у другій половині XVII – XVIII ст. були найпоширенішими і найінформативнішими актовими документами, які видавали гетьмани, генеральна старшина або полковники. За змістом універсали охоплювали різні сфери діяльності. Здебільшого до нашого часу ці документи збереглися у численних копіях, які виготовлялись на прохання ремісників для певності і гарантування недоторканості цехових привілеїв. Спадковість прав та посилення в текстах універсалів на документи попередників («антецесоров») гарантували привілейоване становище і забезпечували від посягань з боку козацької старшини та представників органів місцевого самоврядування.

У вирі історичних подій середини XVII ст. поширеним явищем була втрата універсалів, які документально затверджували діяльність ремісничих цехів Північного Лівобережжя. Саме з цієї причини вони змушені були знову звертатися до посадовців з проханням відновити ці документи. Але часом ремісники вдавалися до їх підробки. 18 листопада 1656 р. Б. Хмельницький надав шевському цеху у Козельці універсал, яким підтверджувалися привілеї ремісничого об'єднання, причому особлива увага зверталась на захист цехової монополії на виготовлення і продаж продукції: «аби прикладом інших мест ніхто гостинное работи навозное шевское без ведомости цеховых старших (опроч ярмарку) козелских продавати в Козелцу не важился под утратою товару, также люде того ж ремесла по селах до Козельца належачих мешкающие повинность цехови козелскому давати повинни будут» [7, 216]. Дещо інший характер мав підробний документ подібного змісту, також датований 18 листопада 1656 р. [7, 245-246]. У ньому більш детально регламентувалися відносини між цехом і партачами: «если би которий шевчик вендрованый, пришедши до міста Козельца, не оповедил, без позволения цехмистровского, в якого товариша ро-

бити мел, за такую дознанную вину повинен дати до скринки братерской цеховой тое, що братя ухвалят, и хто бы-колвек з братии их хотел цех поеднати и робити з товаришами ровно, тот повинен цехмистра и братю годити на чом может». Зазначались конкретні суми штрафів: «толко до скринки братерской повинен дати копу литовскую, опроч воску церкви Божой належного, ку контентованя братии и сотникови, на тот час застаючому, ползолотога звичайне дати повинен». Також в універсали прописані правові відносини всередині цеху: «вшелякого брата цеху того шевского их непослушного они повинни, ведлуг стародавних своих звичаев и права, карати винного, якая в старом праве описана и во всем, ведлуг своих давних порадков, справоватися им позволяем». Крім того, шевський цех Козельця звільнявся від підводної повинності, «аби о том добре, знаючи, сотник козелский и войт не важился у жадного брата цеху шевского подводи брати и их болшей обтяжати, то приказуем под неласкою нашею» та «особливе того варуем, аби ремесников цеху шевского уволено от сторожи туремной, а от подачи з братского дому, жеби их цеховий двор од подачок меских волен бил, аби ніхто воли нашої сопротивлятися» [7, 246]. У такий спосіб за допомогою сфальшованого універсалу очільники цеху сподівались розширити свої права та привілеї.

Пластичний характер цехового законодавства засвідчує той факт, що законодавчо затвержені права та привілеї ремісничих цехів Північного Лівобережжя завжди враховували життєві та історичні реалії. Це дозволяло вносити корективи у цехове законодавство XVII – XVIII ст., надаючи йому «нове дихання» і запроваджуючи нові компоненти.

У XVII – XVIII ст. достатньо поширеними були зловживання щодо цехів, які проявлялися у безоплатному використанні праці ремісників та їхньої продукції. З метою захисту прав та привілеїв ремісників цехам надавалися оборонні універсали, в яких чітко окреслювалися повинності об'єднань по відношенню до органів місцевої влади та самоврядування.

Важливе місце у житті цехових корпорацій посідала підтримка церкви, що також акцентувалося у більшості універсалів. Зазвичай у документах, які давали право на заснування ремісничих корпорацій, підкреслювалось, що важливою мотивацією для створення або підтвердження прав цехів була благодійницька діяльність і допомога церкві [13, 246]. Наприклад, своїм універсалом від 11 червня 1694 р. полковник М. Миклашевський дозволив Стародубському ковальському цеху залучити ковалів, які мешкали у селах навколо міста, до «складки на церковную потребу богоугодную» [8, 575].

Універсали видавалися з різних причин, здебільшого внаслідок прохання ремісників узгодити правові норми. Вони мали локальний характер і стосувались, як правило, конкретного цеху. Про недієвість цих актів свідчить той факт, що у деяких ситуаціях

звернення ремісників відбувалися неодноразово. Представники цеху звертали увагу можновладців на ігнорування попередніх універсалів, скаржились на зловживання з боку органів місцевої влади або козацької старшини і просили підтвердити права та вольності, надані попередниками.

Для цехового законодавства другої половини XVII – XVIII ст. властива відсутність чіткої регламентації підпорядкування цехів, що спричиняло непорозуміння і конфліктні ситуації, для вирішення яких виникала потреба отримати «підтверджуючого листа». За усталеною традицією усі корпорації, за винятком слюсарських, ковальських й музичних цехів, які були пов'язані з обслуговуванням війська, перебували під юрисдикцією магістратів і ратуш. Врегулювання потребували ситуації, коли повторно слід було визначити коло прав і привілеїв, розв'язати конфлікти, пов'язані з переходом ремісників під протекцію козацької старшини. Гетьманська адміністрація намагалась вирішити цю проблему, законодавчо закріплюючи цехи за магістратами. Так, в універсалі 11 січня 1698 р. ніжинському війтові гетьман І. Мазепа зазначав, що «цехи все ремесел по давнему обикновению в ратушном послушенстве и обществе меском непременно найдоватися повинни, беручи себе от майстрату ку захованю цехового порадку наставление» [8, 306]. Водночас про залучення цехових ремісників до «потреб войскових» свідчить універсал І. Мазепа 8 лютого 1704 р. Новгород-Сіверському кравецькому цеху, яким «кравци в монастырских маетностях и дворах чернецких, поповских і козацких и по школах жиючие» були зобов'язані «в шитю барви на войско охотническое были помощными» [8, 418-419].

Законодавча ініціатива полковників у другій половині XVII – на початку XVIII ст. не відзначалась оригінальністю і була пов'язана з врегулюванням діяльності ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя. Універсали та листи полковників здебільшого дозволяли заснування цехів, підтверджували права та привілеї, взяття під протекцію, заборону діяльності партачів та ін. Так, універсал полковника Т. Жоравка від 19 квітня 1688 р. захищав права Стародубського ткацького цеху. Кожний ремісник, навіть заїжджий, «хотячи тим ремеслом мети виживление», мав «свое имя в цеховом написати реестре и при поеднанню цеху мает и повинен дати до скринки братской грошей готових коп три, воску фунты два, ладану тож фунты два, горилки два кгарцы, четири шаги в ступку и полбочки для братства пива». Виняток становила лише «челядь, которая незборонно через найми обиклие мает мети виживление» [8, 551-552].

Універсали гетьманів та полковників містили правові норми, які регулювали діяльність ремісничих об'єднань, надавали особливі права та привілеї, захищали інтереси ремісників, унеможлилювали діяльність партачів. Ці документи були покликані

врегулювати суперечливі взаємовідносини між органами місцевої влади, козацькою старшиною та ремісничими об'єднаннями Північного Лівобережжя. Гетьман та полковники давали дозволи на заснування ремісничих цехів і затверджували їхні статuti, що розширювало права і гарантувало привілейоване становище ремісничих корпорацій. Проте активне втручання козацької влади у цехові справи водночас створювало можливості для зловживань з її боку. Відсутність чітко регламентованого цехового законодавства у другій половині XVII – XVIII ст. породжувала конфлікти між цехами, органами місцевої влади та представниками козацької старшини.

Посилання

1. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / [упорядник М. Капраль, науковий редактор Я. Дашкевич, Р. Шуст]. – Львів: Літературна агенція «Піраміда». – LI; 816 с.
2. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42-46.
3. Лазаревский А. Любецкие гончары в 1615 году / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89.
4. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А.М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.
5. Лазаревский А.М. Цеховые акты левобережной Малороссии : 1622 – 1645 гг. / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – № 4. – Отд. 3. – С. 9-25.
6. Виноградов Г. Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: автореф. дис. на соискание науч. степеней канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Г.Н. Виноградов. – Днепропетровск, 1989. – 17 с.
7. Універсали Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
8. Універсали Івана Мазепа (1687-1709) / [упорядник І. Бутич]. – К. – Л.: НТШ, 2002. – Ч. I. – 780 с.
9. Універсали Івана Мазепа (1687-1709) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич]. – К. – Л.: НТШ, 2006. – Ч. II. – 798 с.
10. Універсали Павла Полуботка (1722-723) / [упорядник В. Ринсевич]. – К., 2008 – 720 с.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К. – Л.: НТШ, 2004. – 1087 с.
12. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография «Техник», 1909. – 436, III с.
13. Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. 1 – С. 200-309.

Щербина С.В. Універсали гетьманов і полковників як джерело історії ремесленних цехів другої половини XVII – XVIII вв.

В статті раскрыто законодавельне поле діяльності ремесленних цехов на території Северного Лівобережжя во второй половине XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: Северное Лівобережжє, ремесло, цех, універсал.

Shcherbina S.V. Universals of hetmen and colonels as a source of the history of guild corporations in the second half of XVII – XVIII centuries in the Northern Left-bank Ukraine

The legislative base of guild corporation's activity on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries is defined in the article.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, guild corporation, universal.

26.03.2012 р.

УДК 94(477)«16/17»

О.О. Васильєва

**ПАЛУБНИЧІ ТА КОНЮШЕВЦІ
ГЕТЬМАНСЬКОГО ДВОРУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША
ТРЕТИНА XVIII СТ.)**

У статті досліджується історія становлення палубничих та конюшевців як окремої соціальної групи козацького стану. Проаналізовано їх соціальний статус та особливості служби при гетьманському дворі.

Ключові слова: палубничі, конюшевці, гетьманський двір.

Становлення інституту гетьманської влади ще від часів правління Богдана Хмельницького супроводжувалося творенням структури гетьманського двору. За умови, що гетьманський двір був направлений не лише на забезпечення сприятливих побутових умов для здійснення гетьманом його владних повноважень, а й на зовнішню репрезентацію його влади, то з часом він перетворюється у складну розгалужену інституцію. До гетьманського двору належали не лише вищі урядники і служилий персонал гетьманської резиденції та управителі гетьманських рангових маєтностей, а й окремі групи козацького населення. Особливий статус останніх визначався їхньою службою при дворі, за яку вони користувалися рядом особливих прав та привілеїв.

До таких привілейованих груп козацького населення належали козаки, які служили при гетьманському обозі. Ті з них, хто відав великими обозними возами (палубами), називалися палубничими. Інші, що доглядали возових коней, носили назву конюшевців [2, 132]. Однак, на відміну від інших подібних привілейованих громад, що належали до гетьманського двору, вони залишаються слабо дослідженими в українській історіографії. Окремі повідомлення про кількість палубничих і конюшевців та їхні обов'язки містяться у працях О. Лазаревського [3, 231] (який використовував опублікований ним же опис Конотопської сотні 1711 р.) та В. Дядиченка [2, 132]. Сучасна історична наука також практично оминула увагою цю групу козацького населення. У більшості праць ми знаходимо лише

короткі повідомлення про палубничих та конюшевців [1, 107]. Тому метою дослідження стало висвітлення формування, кількісного складу та соціального статусу цієї особливої групи козацького населення. Джерельна база представлена матеріалами описів, в яких фіксувалася загальна кількість палубничих та конюшевців, та актовими документами часів гетьманування Данила Апостола, в яких визначалися їх обов'язки, права та привілеї.

Значна частина гетьманських палубничих і конюшевців проживала в с. Попівці, яке тривалий час належало до Обмачевського дворця [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57811, арк. 4-5]. Так, у 1711 р. в описі цього села зафіксовано 46 палубничих (22 кінних та 24 піших) і 28 конюшевців (кінні) [5, 13]. У 1723 р. їх загальна кількість становила вже 80 осіб [2, 132]. 1726 року тут було зафіксовано 56 дворів [4, 200], а 1729 р. кількість конюшевців і палубничих, які «здавна до двору рейментарского приналежать», становила відповідно 50 і 34 чол. Очолював цю громаду конюшевський отаман Леско Марченко [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3225, арк. 1-3].

Гетьманські «палубничие» проживали не лише в Попівці. Серед населення с. Обмачева (Батурицька сотня Ніжинського полку) також згадуються «палубицики» (48 чоловік) [2, 132]. У 1731 р. батуринський сотник Федір Стожок указував, що обмачевських палубничих нараховується до 60 димів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3741, арк. 2].

Ми не можемо назвати чіткої дати прийняття палубничих та конюшевців на службу при гетьманському дворі. Відомо, що у 1722 р. курінний отаман Піповки Мирон разом із товариством у супліці до наказного гетьмана Павла Полуботка зазначав, що служать вони «при дворахъ гетманскихъ» уже «килкодесять лѣтъ». Це підтвержує той факт, що почали вони службу не пізніше часів правління Івана Мазепи [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2]. У 1729 р. попівські палубничі вказували, що вони «до конюшнѣ рейментарской здавна принадлежатъ» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3225, арк. 2]. Палубничі с. Обмачева своєю службою при гетьманському дворі вели від гетьманування Івана Мазепи [4, 103].

Палубничі об'єднувались у курені і мали свій прапор («знак праперковий»), який давав їм гетьман [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2]. Їх основна служба полягала у супроводі гетьманів під час поїздок, а оскільки ці подорожі бували досить тривалими, то по поверненню вони могли отримувати звільнення від податків і повинностей на час їх перебування при гетьмані [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 53762/13/, арк. 293-293 зв.]. Вочевидь, палубничі та конюшевці супроводжували під час візитів до Москви ще Івана Мазепу. У списку гетьманського почту 1703 р. значаться «27 возниць и конюховъ» [РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1733, арк.